

Махно і махнівці. Вражіння очевидця

Мирослав Ірчан

Ірчан Мирослав

МАХНО І МАХНІВЦІ. ВРАЖІННЯ ОЧЕВИДЦЯ

Ніч 13. вересня 1919 року. Місяць своїм сяйвом облив степ як море широкий, як небо безкрай. Ніде ні деревинки, ні ліса. Тільки копи збіжа чорніють по полі, як стежі, по ждуть мовчазно ворога. Широкою степовою дорогою посувається повільне військо. Це Усусуси. Йдуть на Умань. Попереду кіннота зі своїм славним ком. Льоньом. За нею піхота з сотником Московським, а за ними тяжкі пушки та довгі обози. Доходила північ. Похід пристанув. Перед містом, що заховалося перед степом в балці. Кіннота поїхала на розвідку. Місто вимерло ніби зачароване. Ніде живої душі, ніде промінчика світла. Якось лячно в ньому. Довгі, дивоглядні тіні, що падають при світлі місяця від дерев та домів, пригадують страшних великанів або костисті примари з казок.

На передмістях того міста розташувалася армія Махна. Мимовільно кождий пригадувався на цю вістку. Про Махнівців знаємо з часописів. Вони люди страшні, безпощадні. Саме нам довелося стрінутися тепер з ними. І Усусуси тихцем наближались до них...

На другий день Махнівці перші прийшли до нас. Було їх кількох. Ми дивилися на них, як на людей з другого світа. Їх обличчя чорні в очах вогонь, на голові буйне волосся. Одягнені різнородно. З нами воювати не думають. Воюють тільки з Денікінцями, або як вони їх називають: "кадетами". Довго розказували нам про свої переживання, про своє життя й армію. Зацікавлений тим, спитав я одного визначнішого Махнівця, чи не мігби я відвідати їх штаб—як письменник, що шукає вражінь. Він згодився і сказав, що прийде по мене. Від того дня ждав я нетерпеливо і діждатися не міг. Аж в суботу 20. вересня 1919. з'явився очікуваний повстанець і заявив мені, що він готовий до відїзду. Я був радий. Та небаром, признаюся, радість моя перемінилася в нервовий страх. Легендарні оповідання про Махнівців, як страшних і безпощадних людей пригадалися мені... Та не було ради. Я узброївся, накинув плащ і сів з повстанцем на повозку. В наших ногах лежав легкий американський скоростріл, готовий до стріляння. Здорові прудкі коні гнали як вихор широким степом, по якому дув осінний вітер. Курява дусила нас і сліпила очі. Говорити було неможливо. Я вспів тільки ще раз підчеркнути, що їду до їх штабу як письменник-літописець, щоби зібрати матеріали до історії. Ми оминали села і гналися далше. Перед нами було 25 верств дороги. Кождої хвили могли ми стрінутися з денікінськими стежами, бо терен цей був вже за нашим правильним фронтом. Мій товариш присадкуватий, з ясними кучерями і строгим обличчям, в рудій шапці з синім дном та в чорнім жупані і шараварах, сидів мовчки біля мене. Раз тільки витягнув ізза червоного пояса пістоль і оглянув старанно. За дві години ми віхали в село Т., де стояв їх штаб. Обличчя моє облите потом і

замазане порохом виглядало тепер так, як в мого товариша кожного дня.

Перед хатами крутилися селяне та бавилися діти. Махновців я не бачив. Аж біля одної хати доглянув я кількох людей у військовій одіжці. Стояли біля воріт і гуторили. В чорних сорочках, з відкритими грудьми. До хати прямувало багато дротів. Це телефонічна осередня їх штабу. Повозка задержалася перед школою. Мій товариш схватився жваво, я за ним. Ми увійшли в простору салю. В салі на лавках та столиках сиділо кілька десятків людей. Деякі з них поштовхували голови руками. В інших спочивав вказуючий палець на чолі. Ще інші сиділи зігнені в двоє і мовчали. У всіх обличчя строгі. На нас ніхто не звернув уваги. Аж мій товариш своїм дужим голосом представив мене: "Цей хлопець цікавиться історією! Приїхав до нас, поглянути на наше життя". По цій рекомендації я поклонився. Всі відповіли на мій поклін. А я йшов до кожного і подавав руку. Її стискали кремезні, чорні руки повстанців, часом без кількох пальців, часом волохаті. Щось дивного овіяло мене. Видалося мені що я забрів у якесь підземелля і попав в зачарований край. Переді мною сиділи грізні постаті в чорних, сивих та червоних шапках, з розкудовченим волоссям, темними обличчями, розхристаним одінням...

— Щоб добре пізнати нас — почав хтось з кута здоровим голосом — то треба, щоб ви товаришу пожили між нами довший час...

— О так! Це щось чудового, чудового! — прошебетав жіночий голос біля стола.

— Я хотів би тільки пізнати вашу організацію та записати вашу історію (відповів я здається дрожачим голосом). Від початку війни займаюся цим.

— Річ гарна, почав оден з них ломаною українською мовою. Запишіть точно це, що бачите, щоб історія не говорила яро нас як про бандитів. Ми боремося за Україну, а не за нікого іншого. — А ви Галичане воювали з Ляхами? — спитав високий, здоровий салдат, з довгими ясними вусами.

Я коротко переказав нашу війну в Галичині.

— Нічого злого — відповів той самий. Як проженемо з України кадетів, то підемо й на Поляків. Я сам Поляк, з царства польського... (Читач може собі представити моє здивування).

Почалася балачка. Про сучасне воєнне положення, про політичне становище України, про Галичину, про галицьку армію. Особливо гарно виказувалися Махнівці про Усусусів, яких знали ще з тамтого року з Олександрівська та Єлисавету. На жаль, самого "батька Махна" не було. Виїхав на фронт. Мій товариш подорожі повів мене в другу кімнату і почав розказувати історію Махнівщини, яку в скороченні тут подаю:

Група Махна ще від осені 1918 р. оперує на Правобережжі. В 1917 р. під час революції повернувся з каторги Нестор Іванович Махно в рідне село Гуляйполе Олександрівського повіту і тут зараз заснував партію "анархістів". Членів в партії було тридцять. Самого Махна, що був засланий за політичний злочин як гімназіст 6 класу на каторгу, зробило дев'ятилітнє каторжне життя анархістом. Він постановив нищити і не признавати ніколи ніякого правительства, що диктує народові свою волю. Народ повинен правити сам собою через вибраних до цього людей. Партія гуляйпільських

"анархістів" працювала аж до приходу Німців на Україну досить явно, та тепер мусіла уже ховатися. Річ ясна, що не були це ніякі анархісти. Махно сам виїхав з малим відділом через Таганрог і Ростів на Царицинський фронт, щоби битися з більшовиками. Та тут московські монархісти хотіли його арештувати як анархіста, тому він повернувся з товаришами у рідні сторони і оселився в Дібровськ лісі біля села Більшої Михайлівки в Олександр. повіті. З цього ліса нападав Махно на німецькі відділи і роззброював їх. Вістка про ці напади рознеслася по всій губернії і в Дібровський ліс подались ватагами всякі незадоволені та покривджені люде. Махно розпоряджав покищо відділом, що складався з 200 узброєних повстанців. Німці кілька разів атакували Махна, але все безуспішно. В лісі, що займає 2000 десятин, Махнівці знали кожну стежечку, нападали їх, відбирали зброю і вирізували. Ватага Махна зростала з кожним днем. В останніх днях жовтня 1918 р. Махнівці очистили від Німців весь Олександрівський повіт і частину Маріупільського, причім здобули від них кілька гармат і скорострілів. Рівних відвагою у ватазі було двох: Махно і Щусь. Повстанці вибрали своїм вождом Махна, тому що був більше освічений чим Щусь. 19. лютого (ст. ст.) 1919 р. м. Олександрівськ заняли московські більшовики і зараз же скликали селянсько-робітничий зїзд. "Гуляйпільська анархія" (як називали тоді Махнівський рух) почала працювати. Вислідом цієї праці була рішуча постанова селян і робітників, які на зїзді не признали більшовицької влади, тільки опираючись на війська повстанців, оснували "Виконавчий повітовий комітет селянсько-робітничих рад", себто рід свого правительства. Більшовики були безраді. Напирали на них добровольці і в нутрі краю мали збунтовану масу. Спершу старалися при помочі своїх агітаторів розложити повстанську армію, що числила тоді 30 тисяч штиків! Та повстанці вилапують більшовицьких агітаторів і вбивають, або найрадше кидають з височезного мосту на Кичкасі в Дніпро. Рівночасно повстанці б'ються з добровольцями, а також виступили збройно проти військ Директорії тому, що земельний закон Директорії дозволяв набувати селянам найвище 40 десятин землі за викупом. Махнівці стоять на становищі, що вся земля поміщиків переходить даром на власність селян. В двох битвах під Синельниковом і Катеринославом розбили вони війська Директорії, а самі подались всею силою проти добровольців. За цей час в с. Гуляйполі відбулися три прифронтові військові зїзди, які ухвалили відділитися зовсім від московського диктаторства. Більшовицьке правительство 16. 9. ц. р. оголосило Махна поза законом і візвало, щоб військо його здалося зі всім майном їм. Тоді Махно зложив командування, а за ним 20 тисяч повстанців розійшлося по селах, решта перейшла до більшовиків. Сам Махно заховався в економії Вельмаса біля Олександрівська.

Довго скупав. По кількох тижнях скликає "братів", відправляється між більшовицькі частині в с. Томаківку і перетягає їх на свою сторону (це були ті частини, що підчас розлому махн. армії перейшли були до більшовиків). Спершу задумують Махнівці окопатися на Хортиці і навіть розпочали були вже роботу, але вкінці покидають цю думку, оставляють у Великім Лузі та на Хортиці одну свою частину, а самі подаються проти більшовиків. Більшовики покидають фронт проти добровольців і йдуть за ними.

Біля ст. Сохвівки прийшло до бою, в якому Махнівці розгромили більшовиків. На 5 годин захоплюють м. Єлисавет, вибивають більш. залогу, набирають муніції і в с. Компаніївці лучаться з військами отамана Григоріїва проти більшовиків. Григоріїв людина освічена, хоробра і добре вишколена у военній штуці. Його обози тягнули воли, а навіть сам він їздив ними. Григоріївці це були добрі козаки, переважно національно свідомі Українці, старшин мали освічених. Разом з Махнівцями розбивають кілька разів більшовиків (під Шестаківкою, Трепівкою і т. д.). 27. липня (ст. ст.) в с. Сентово відбулася воєнна нарада обох таборів. Махнівці були за тим, щоби йти на захід і лучитися з військами Директорії, Григоріївці, щоби остатися і дождити Деніківців та покищо враз з ними бити більшовиків. На другий день відбулася "чорна рада" в присутности війська і селян на площі в тому ж селі. Григоріїв і його трьох старшин обстоювали при своїм. Їх чотирох зараз-же убито на очах всіх (сам Григоріїв дістав 15 куль). Тоді Григоріївці в числі двох тисяч перейшли без протесту до Махнівців. Тепер повстанці подаються на ст. Мала Васка і розбивають більшовиків. До більшого бою приходить в с. Глодоси. Тут убито 500 комуністів, а 900 взято в полон. Полонених розброювали, читали їм свої "лозунги" і розпускали. В дальших битвах переходять більшов. полки до українських повстанців, а на ст. Помошній забирають в них 30 гармат та 200 скорострілів. Небаром приходить до боїв з російськими добровольцями. Повстанці розбили їх 13 разів, та вкінці мусіли відступити від Помошної перейшли через Ново-Українку і Плетений Ташлик до Ново-Архангельська, опісля до Торговиці. Тут довідалися, що українські повстанці Зеленого заняли були м. Умань, але більшовики відобрали його. Зараз—же відправлено два повстанські полки, вибити з Уманя більшовиків. Та вони завернулися, бо розвідалися по дорозі, що війська Директорії увійшли в місто. Від того часу зовсім окремо Махнівці б'ються з військами Денікіна і вже кілька разів прорвали його фронт та вибили з кількайнацятьох сіл.

Армія Махновців це переважно кіннота, піхота їздить вся на повозках (качанках), забраних по економіях. Заосмотрена вона у всі роди зброї і технічні матеріяли. Все це здобуто на ворогах. Воюють партізанськими відділами. Звичайно стягають всі сили в оден район, проломлюють фронт і женуться на зади ворогові. Опісля вертають назад широко розтягненими лавами (нерозбірливий текст) і виловлюють все. Старшин убивають, а салдатів по перечитанню їм своїх "лозунгів" відправляють на Московщину. З полоненими не обходяться по звірськи, і про це оповідають самі селяне. Їх обоз виносить 5000 повозок і підвод. Ранених забирають з собою і возять; тяжко ранених тільки на їх бажання добивають. Від початку повстання до сьогоднішніх часів возили 4 тисячі ранених з собою. В бою Махнівці дуже відважні. За непослух або зраду на місці убивають. В їх армію приймають кожного, хто зголоситься. Можна й кожного дня за дозволом командування виступити з армії. В армії, що числить сьогодні близько 30 тисяч людей і поділена на сотні, полки та бригади, є дві партії: націоналістична, себто українська і безпартійна, або байдужна до національностей. Перша група постійно росте. Армія має досить великий процент інтелігентів, як лікарів, учителів, учительок, а навіть людей, що відомі добре з передвоєнної ще укр. літератури. Культурно-освітний

відділ працює безупинно. Він крім відозв, улаштовань лекцій для повстанців та агітації видає власний часопис на українській і московській мові. В тому відділі стрічав я панночок навіть в аристократичних родів, з університетською освітою. Повстанці, це переважно селяне, потомки Запорожців, Катеринославської та Херсонської губернії, а також Таврії. Одіті всяко, майже кождий оперезаний червоним або зеленим поясом. В кожного по кілька револьверів, за обома холявами чобіт, за поясом, в кишенях. З чорних, запущених облич видко, що для тих людей життя не представляє ніякої вартости. Набої і зброю мусять добувати від ворогів, харчі дістають від командування, але часто й самі стараються поодинокі. Ідять обід чи вечеру гуртками з одного казана. Звичаї у них, а навіть рухи, як в козацьких постатей з історичних повістей або малюнків. Це воскресіння козаччини представленої Кулішем. Здобуте майно шанують, напр. дотепер тягають кількайнацять здобутих авт і кількадесять мінометів возили за собою.

Сам Махно, якого всі називають "батьком" (він і підписується так на документах) невеличкого росту, одітий звичайно в синій однострій, в сивій шапці, має 33 роки. Обличчя брите, монгольського типу, на голові довжезне волосся. В кожному бою стоїть в першій лінії і сам веде повстанців на ворога. Має молоденьку жінку, незвичайної краси, з університетською освітою. Вона щира Українка, дуже розумна, самостійницьких поглядів. Їздить постійно з чоловіком. Сам Махно говорить слабо по українськи, бо, як сам каже, забув через дев'ять літ в каторзі. Заявляє все, що так довго зі своїми козаками не положить зброї, доки не стане на Україні чужинців-наїзників. Народ повинен на Всеукраїнських Установчих Зборах вибрати правительство, яке він зараз признає. Махнівці, як оповідають, мають всюди на задах ворога своїх людей, які в слушний час повстають. Недавно були вже з Катеринославщини в його штабі селяне і сповістили, що 3000 повстанців бє добровольців. Селянство в цьому районі, де тепер оперує Махно, відноситься до нього повздержливо і мовчазно. Кацапів вилучують Махнівці зі своїх частин і саме тепер відправляють в Московщину. В їх частинах є навіть кількох Турків, Сербів, Татарів, були й Мадяри та інші.

Оповідач казав:

Платні у нас не дістає ніхто. Служимо даром. Степенів старшини не мають.

— — — Ми всі не узнаємо ніяких партій!

Наші звичаї вродилися з нашого бурлацького життя. Нпрм. кождий має право навіть найвищому командантові і самому батькові Махнови, говорити "Ти". Раз, вечером в степу, один козак тарахнув при вечері одного знаших визначних провідників ложкою по чолі так, що той перевернувся. — "Чому не ведеш нас четвертий день в бій?" — закричав при тім козак. І ніхто ані словечком не сказав нічого козакові. Бо це було зовсім справедливо.

Махнівці дуже обережні. Цю обережність витворило також життя. Вони звичайно на задах ворога, окружені його військом.

Кілька днів пізніше довелося мені бачити, як Махно їхав зі своїм штабом. На переді чета кінноти мчить повним бігом — За нею 20 кроків позаду повозка запряжена

трьома прекрасними кіньми. Візник, в шапці з червоного оксаміту, яким оббивають коштовні меблі, з кількома револьверами за поясом та за холявами чобіт. В повозці по середині в сивій шапці, з довгим волоссям, серйозним, бритим обличчям, в синьому жупані з чорними гусарськими викрутасами, підперезаний червоним поясом, в гарних чобітках зі срібними острогами—сам "батько" Махно. Біля нього двох прибічників. Один бритий, непривітний, з довгим волоссям, другий з інтелігентним обличчям. Це начальники штабу. В їх ногах два американські скоростріли. За повозкою дві четі кінноти. Козаки одягнені всяко. Між ними видно однострої російські, німецькі, австрійські, французькі, англійські (від денікінців), шкіряні куртки чорні і жовті, жупани сині і зелені, а багато мужицьких сіряків.

"Нехай не дивує Вас, що між нами є й жінки. Бачите, ми всі повстанці, а повставали цілими селами. Як спершу йшли тільки мужчини, то Німці, чи більшовики або кадети нападали на села, убивали з помсти наших жінок та дітей, а села палили. Цим приневолили нас забирати з собою на війну цілі семі.

Зброю маємо всяку. Кріси, скоростріли (цілі скорострільні полки), гармати. Кіннота має легку артилерію, що в наступі женеться з нею разом. Звичайно оперуємо на задах порога. Все знаємо про ворожі пляни, бо по лісах долучується наша телефонічна осередня до всіх ворожих дротів і перелапує всі депеші".

Кінчив:

"Давну козаччину можна аж тепер зрозуміти. В степу козак без коня як здорова людина без рук. Тому не дивуйтеся, що в нас багато кавалерії та що й піхота не ходить пішки".

Сонце клонилося вже до заходу, як я виїздив зі штабу повстанців. Мене прощало двох здоровенних козаків, узброєних від голови до ніг. Вони повернули саме з фронту і розказували, що їх частини протягом сего дня прогнали денікінців з вісьмох сіл. Зі мною їхав знов цей самий повстанець, що привіз мене.

Якось дивно почував я себе. Мав глибоке задовіля, що бодай здебільшого записав історію цієї дивної групи завзятих людей, про яких всі думають, що вони бандіти, коли вони може й були колись тее-то, але тепер напевно ні: за час революції перейшли вони великий розвиток. Бо в горячій революційній атмосфері дозрівають думки-ідеї далеко краще в місяцях, чим за мирного часу в сотках літ. Так було і з цими повстанськими групами. Почали повстання або чисто відрухово, або з мрачними і хаотичними думками про більшовизм. А сьогодні дійшли до розуміння найвищої ідеї, за яку й ми боремося—до ідеї Самостійної Української Влади. Вірте або ні. Але так воно є. Мені самому досі якось дивно робиться на душі, що маємо таких товаришів боротьби за свою високу ідею. Бо вони виглядають як бандіти. І я розумію вагання нашої регулярної армії що до порозуміння з ними. Але бандітами вони не є. Це скаже кождий, хто огляне їх власними очима, як оглядав я. І хто поговорить про них з населенням.

І в мені зродилася міцна постанова відвідати ще штаб і групу повстанців отамана Зеленого. Може моя постанова увінчається небаром ділом.

Писано на фронті

24. вересня 1919 р.

ПРИМІТКА: Отся інтересна записка може послужити за зразок як описувати українські повстання. Булаб вона ще цінніша, якби описано табор укр. повстанців, їх штаб, поодинокі типи, більше розмов зі старшинами й звичайними повстанцями.

На підставі оповідань старшин УСС доповнюю описи автора: Махно властиво не має піхоти, бо вона їздить на двоколових візках—як за часів староегипетської й асирійської держави. На кождім візку сидить двох повстанців і одна або дві жінки, які в часі наступу счиняють великий крик, чим наводять паніку на ворога. Та "піхота" пересувається з місця на місце неймовірно скоро. Крім цієї піхоти й кінноти має Махно також артилерію. Оповідать, що має також два верблюди, які викликають загальне заінтересування й роблять йому рекламу між народом. Тактика Махна зовсім оригінальна. В часі наступу "штаб" розв'язується й кождий "штабовець" іде зі своїм відділом в бій. Остає тільки оден старшина, який має завдання орієнтуватися в перебігу битви. Просвітній відділ в групі Махна працює гарно. Махно змобілізував до нього кількадесят учительок. Він має для потреб свого війська власний скарб. Території не має, бо переноситься з місця на місце разом з усім своїм добром, обозом і раненими.

З мого дневника, том V.;

під датою 28. вересня, 1919.

Др. О. Н.